

SEYİD HÜSEYN TƏNQİDİ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Əsərdə ("Fədayi-eşq" nəzərdə tutulur - T.S.) iki sevgilinin - Yusiflə Fatmanın bir məktəbdə oxuması, Fatmanın zorla ərə verildiyi Əhməd bəylə toydan sonra səyahətə getməsi, mehmanxanada yaşaması və s. Azərbaycan məişəti üçün yad, süni, qeyri-təbii səhnələrdəndir. Çünki bizim məktəblərdə oğlanlar ilə qızlar bir yerdə oxumurlar. Toydan sonra səyahətə çıxmaq, yaxud mehmanxanada təzə ər-arvadın yaşaması və s. bizim həyatımız üçün səciyyəvi deyil, bunlar Avropa xalqlarının adət-ənənəsinə, məişətinə məxsus sifətlərdir. Sürətlərə Azərbaycanlı adı qoyub, yaşadıkları mühiti başqa cür, qeyri-real təsvir etməklə, "türkləşdirməklə" sənət əsəri yaratmaq olmaz. Bütün bunlar fransız, rus romanlarından gələn və zorla bizim məişətimizə uyğunlaşdırılan hadisə və səhnələrdir" (1,211).

Qəzet redaktoru və naşiri, eyni zamanda, tənqidçi kimi ədəbi prosesin mərkəzində olan S.Hüseyn burada cərəyan edən hadisələri bütün mürəkkəbliyi və ziddiyətli tərəfləri ilə birlikdə görürdü. O, müşahidə edirdi ki, yaradıcılıqla məşğul olanların heç də hamısı milli mənafeyə köklənmiş və qələminə qeyri-sağlam məqsəddə istiqamətləndirən (bilərəkdən, yaxud bilməyərəkdən) yazarlar da kifayət qədərdir. S.Hüseynin tənqidçi qələminə rəvac verməyinin, tənqidçiyə olan ehtiyac haqqında dönə-dönə söhbət açmasının bir səbəbi də elə bu idi. Tənqidçi yazırdı: "Bu gün hər kəs öz istədiyini yazıb nəşr edərsə, necə bir nəticə verəcəyini hər kəs düşünə bilər, zənn edirəm.

Mətbuatımızı səlamət bir cığıra salıb onu cəmaətimizdən ötrü bir əlxaq və bilik məktəbi halına qoymaq üçün lazımdır ki, təbdən çıxan hər lisanə və kitabçaya baxılıb, o barədə qəzet sütunlarında bəyani-mütaliə edilsin. Onun pis və yaxşı tərəfləri yazılıb göstərsin. Bununla həm oxucular hankı kitabın alınmış oxunması lazım olduğunu bilər, həm də müəllif və yazıçılar nə yolda yazmağı düşünməklə özlərinə ədəbi bir məslək ittixaz edərlər" (2,174-175).

S.Hüseyn vətəndaş tənqidçi idi; məsləki tənqidçilik, amalı Vətən eşqi, millət sevgisi idi. O da "övraqi-həyat"da millətinin imzasını başqa millətlərin imzaları içində axtaranlardan idi. Tənqidçi Bağır Cabbarzadənin, Rza Zakinin və bu tipli digər yazarların əsərlərində milli həyat, milli düşüncənin estetik ifadə-

sini axtarır və tapmayanda onların əsərlərini qələminin bütün gücü ilə tənqid edirdi. Lakin ədəbi prosesdə S.Hüseyn daha qorxulu hallar müşahidə edir və bundan ciddi şəkildə narahat olurdu. Tənqidçini dünya ədəbiyyatından zərərli ideyalar ifadə edən əsərlərin tərcüməsi narazı salır və o, tərcüməçinin bu əsərlərdə Şərqi ünvanına atılan böhtanların fərqi varmamasından ciddi şəkildə narahat olurdu. "Zülmün səmərəsi" məqaləsi bu məqsədlə yazılmışdır. Məqalənin məzmunundan öyrənirik ki, o zamanın tanınmış qadın yazarlarından olan Səkinə Axundova Avropa ədəbiyyatından Leo Delibin "Lakme" faciəsini "Zülmün səmərəsi" adı ilə Azərbaycan dilinə iqtibas etmiş, əsər H.Z.Tağıyev teatrında tamaşaya qoyulmuş, tamaşa müvəffəqiyyətlə keçmiş, aktyorlar öz oyunlarını, əsasən, məharətlə oynamışlar. İlk baxışda hər şey gözəldir, yerindədir və belə bir hala ancaq sevinmək lazımdır. Lakin tamaşa, sözün həqiqi mənasında, S.Hüseyni sevindirir bilmir. Məqalə də tamaşası müvəffəqiyyətlə keçən əsəri təqdir etmək münasibətilə yazılmışdır. Tənqidçi S.Axundovanın gördüyü iş tənqidi yanaşır. Çünki onun iqtibas etdiyi əsər Avropa "tərəfgirliyi" ruhunda yazılmış, faciədə şərqlilərin mənəviyyəti alçaldılmış, onların obrazları vəhşi, tamahkar, hiyləgər kimi təsvir edilmişdir. S.Hüseynə görə, əsər o zaman üçün Avropada dövriyyəyə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır: "...Ümum müsəlmanlar mədəniyyət aləminin mikrobları imiş. Bəşəriyyətin sağlam olması üçün də mikrobların qırılıb tələf olması lazım imiş" (2,203).

Tənqidçi məsələni tamamilə konkret və düzgün qoyur: "Sənətkarlıq nöqtəyindən "Zülmün səmərəsi" təqdir edilə bilər. Lakin məniyimiz orada təhqir edilir. Orada həp fəna surətdə bizə isnad verilir...

"Zülmün səmərəsi"nin mövzusu iqtibas edilmişdir. İqtibas edildikdə müəllifi onu istədiyi kimi təgyir və təbdil edə bilərdi. Zira, böyləliklə əsər bir tərəfli olur. Şəxslər asiyalı və müsəlman olduqları səbəbilə vəhşi, hiyləgər, xain, rüşvətxor, avropalı və xristian olduqlarından adil, sədaqətli, cəsur və məzlum göstərilir" (2,204).

S.Hüseynin narahatlığı Avropa ədəbiyyatının milli ədəbiyyata bu cür qeyri-sağlam təsirlərinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı müşahidələrindən doğurdu. O düşünürdü ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük ədəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yazıçı belə, öz fəaliyyətində bu cür mənfi hallardan yaxa qurtara bilməmişdirsə, deməli, bəlanın kökləri dərinlərdədir və ona qarşı vaxtında, həm də aktiv mübarizə aparmaq gərəkdir. S.Hüseyn yazırdı: "Vaxtilə möhtərəm Haqverdiyev cənabları tərəfindən tərcümə edilib dəfələrlə mövqeyi-tamaşaya qoyulan "Soltan Osman" faciəsi də bu kimi bir əsərdir. Orada da Soltan Osman və əyanının vəhşi, zalım, şöhrətpərəst, hiyləgər, rüşvətxor və avropalıların məzlum və bununla bərabər, cəsur və qəhrəman olduqları göstərilir" (2,203). Bu zaman məsələ onda deyildi ki, tarixi şəxsiyyət kimi Soltan Osman nə qədər zalım, hiyləgər, rüşvətxor olub ya olmayıb. Burada müəllifin məqsədi heç də Soltan Osmanın tarixi xarakterini öne çəkmək deyil. Müəllifin bədii ifadəsində Soltan Osman türk xalqlarının tarixi xarakterini metaforalaşdırır və məsələ türklər və avropalılar, şərq dünyası və Avropa dünyası kontekstinə çıxarılıb, türk və şərq dünyası haqqında mənfi, Avropa dünyası və avropalı xarakteri haqqında

müsbət xarakteristika formalaşdırılır. S.Hüseynin uzaqgörənliyi onda idi ki, Şərq-Qərb kontekstinin bu cür müstəvidəki təqdimini bir müəllifin mövqeyi və dünyagörüşünün nəticəsi kimi dərk etməyir. Bu təqdimatda tənqidçi türkçülüyə, Şərq dünyasına, müsəlmançılığa qarşı çevrilmiş Avropanın siyasi üzünü, siyasətini görür. Tənqidçi yazır: "Məlum ki, bu kimi əsərləri avropalı mühərrirlər öz millət və hökumətlərinin yürütdüyü siyasəti - iqtisası olaraq yazı bilərlər. Lakin türk mütərcimləri bunları tərcümə etdikdə bir qədər ehtiyatlı olmalı idilər" (2,203).

Yaxşı cəhətdir ki, Avropa ədəbiyyatında müsəlmançılığa və türkçülüyə qarşı çevrilmiş Avropanın siyasi üzünün eybəcərliklərini S.Hüseynlə eyni səviyyədə görüb dərk edən və buna qarşı mübarizə mövqeyindən çıxış edən başqa milli ziyalılar da vardı. H.Cavidin "Müharibə və ədəbiyyat" məqaləsini xatırlamaq kifayətdir. Bu məqalədə H.Cavid belə bir mövqedən çıxış edirdi ki, həyatla əlaqəsi olmayan, qeyri-sağlam düşüncədən, fəlsəfi təmayüllərdən, fikir cərəyanlarından, təriqət meyillərindən qidalanan fikirlərin milli ədəbiyyatda yer alması nə qədər qorxuludursa, başqa xalqların ədəbiyyatını kor-koranə təqlidə istiqamətlənən ədəbi təmayüllər də bir o qədər qorxuludur. Çünki hər ikisi "sağlam və sarsılmaz ruhların pozulması"na gətirib çıxarır. Bu mənada o, Şinasi dövrü türk ədəbiyyatındakı yad təmayüllərin türk milli mənəviyyətinə böyük zərbə vurmasını fikirlərinin təsdiqi mənasında nümunə gətirir: "Şinasi dövrünə gəlincəyə qədər, bəlkə ondan da sonra həp bir diziyə əcəm ruhu, əcəm fəlsəfəsi izlənilir.

Avropa yolunu tanıır-tanımaz, bir də fransız müqəllidliyi meydan aldı. Həm də fransızların az-çox ciddi və məharətli ədəbiyyatı deyil, hoppa, dəyərsiz və çürük əsərləri təqib olundu, tərcümə edildi və özlərindən xüsusi əsər yazanlar belə, bir dürlü təqliddən yaxanı sıyrıla bilmədilər" (2,274).

Bu məqamda H.Cavidin ədəbi görüşləri ilə S.Hüseynin ədəbiyyata baxış sistemi üst-üstə düşür, bir-birini tamamlayırdı. S.Hüseynin tənqidçi ideali aydın idi. O, ədəbiyyatın sosial həyata təsir imkanlarını öne çəkir, onun milli düşüncənin formalaşmasına göstərdiyi təsiri əsas estetik funksiya kimi alırdı. Buna görə də, o, Avropa ədəbiyyatından təqlid yolu ilə yaranan və H.Cavidin təbiriçə desək, türk milli mənəviyyətinə böyük zərbə vuran əsərlərə qarşı barışmaz mövqə tutur və bu tipli təmayüllərə qarşı mövzusunun milli həyat materiallarından alıb, onu realistcəsinə və yüksək bədii səviyyədə əks etdirən əsərləri qoyurdu. Y.V.Çəmənəzəminlinin, Ə.Haqverdiyevin hekayələrinin üstünə dönə-dönə qayıtması, xüsusən Y.V.Çəmənəzəminlinin "Yeddi hekayə", "Həyat səhi-fələri" və b. kitablarında toplanmış hekayələrini əhatəli təhlil süzgecindən keçirməsi, onları "məişəti-hazirəmizi göstərən" əsərlər kimi dəyərləndirməsi onun tənqidçi mövqeyinin aydınlığını sübut edirdi. Y.V.Çəmənəzəminli və Ə.Haqverdiyevin hekayələri haqqında məqalələrini təhlilə cəlb edən K.Talıbzadə onun mövqeyini belə ümumiləşdirirdi: "...Çəmənəzəminli hələ ilk hekayələrlə gənc tənqidçini özünə cəlb etmişdi. Burada həqiqətən, məişət-hazirəmizin bir çox səhnələri realist planda verildirdi. Bu hekayələrdə "əxlaqımızı islah etmək" üçün, "cavan yazıçılara yeni bir təriq göstərmək" üçün çox faydalı xüsusiyyətlər var idi. Tənqidçinin fikrincə, cavan yazıçının bu nailiyyəti onun tutduğu yolun düzgünlüyündədir, qondarmaçılıq,

təqlid yolu ilə getməyib, birbaşa həyatın özündən ədəbiyyata gəlməsindədir" (1,202).

S.Hüseynin obyektivliyi və həssaslığı özünü onda göstərirdi ki, o, ədəbi prosesin hərəkətindəki həqiqi inkişafı səpmaları çox dəqiqliklə ayıra bilir və hər ikisinə aydın münasibət bildirməkdən çəkinmirdi. Bağır Cabbarzadə və Rza Zakilərlə müqayisədə M.S.Orudubadi, A.Divanbəyoglu, Y.V.Çəmənəzəminli, Ə.Haqverdiyev kimi həqiqi nəsr sənətkarlarının yetişməsi, onların həyatın ictimai problemlərini bədii təhlil obyektinə çevirmələri tənqidçiyə düzgün və perspektivli yol kimi görünürdü. S.Hüseyni razı salan bir də o idi ki, həyat həqiqətlərini bədii təhlil predmetinə çevirmək istəyən sənətkarlar daha geniş üfüqlərə can atır, bədii nəsrin imkanları ilə bərabər, M.F.Axundzadənin dramaturji ənənələrini inkişaf etdirməyə ciddi maraq göstərirdilər. XIX əsrin sonlarından başlayaraq N.Vəzirov, H.Vəzirov, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev kimi sənətkarlar qələmlərini bu sahədə də sınaqdan keçirmiş, dramatik növün müxtəlif janrlarında faciə, tarixi faciə janrlarının ilk, komediyanın isə çoxsaylı nümunələri meydana çıxmışdı. C.Məmmədquluzadənin də dramaturgiya sahəsinə gəlişi XIX əsrin sonlarına düşürdü. Lakin onun 1909-cu ildə qələmə alınan və 1916-cı ildə ilk dəfə tamaşaya qoyulan "Ölülər" komediyası milli dramaturgiyanın inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Məhz S.Hüseynin "Ölülər haqqında təəssürat", "Ölülər" və onun tənqidləri haqqında bir mütaliə" məqalələri əsərin milli ədəbi prosesdə doğurduğu rezonansı bütün ziddiyətli tərəfləri ilə bizə çatdırır. S.Hüseyn "Ölülər" in sıradan bir əsər kimi yox, qeyri-adi sənətkarlıqla qələmə alındığını dərhal başa düşmüş və tamaşadan aldığı ilk təəssüratı "Ölülər haqqında təəssürat" məqaləsində ifadə etmişdir.

Bu məqalə bir neçə cəhətdən maraqlıdır. S.Hüseyn "Ölülər" in tamaşası ilə Tağıyev teatrının "bir ədəbiyyat bayramı"na çevrilməsi haqqında məlumat verməklə və "tamaşaçıların arasında urəfa qismindən dəxi çoxları görünürdü" deməklə cəmiyyət həyatında teatrın rolunun artmasını, ictimai düşüncənin inkişafını, ədəbi-mədəni həyatda əmələ gələn yenilikləri nəzər çatdırır, tamaşa haqqında dövrün məşhur ziyalılarının "təəssüratları" nı verməklə milli ictimai və mədəni düşüncədəki birliyi əks etdirirdi.

S.M.Qənizadə, H.Cavid, N.Nərimanov, N.Vəzirov və Ü.Hacıbəyov öz təəssüratlarında əsəri həmidəyə-məzmunu, həm də sənətkarlıq cəhətdən yüksək dəyərləndirmişlər. S.Hüseyn də onlarla həmfikir olmuş, ictimai düşüncəyə təsir imkanları baxımından "Ölülər" i V.Hüqonun "Səfillər" i ilə müqayisə etmişdir.

Bu məqalə bir neçə cəhətdən maraqlıdır. S.Hüseyn "Ölülər" in tamaşası ilə Tağıyev teatrının "bir ədəbiyyat bayramı"na çevrilməsi haqqında məlumat verməklə və "tamaşaçıların arasında urəfa qismindən dəxi çoxları görünürdü" deməklə cəmiyyət həyatında teatrın rolunun artmasını, ictimai düşüncənin inkişafını, ədəbi-mədəni həyatda əmələ gələn yenilikləri nəzər çatdırır, tamaşa haqqında dövrün məşhur ziyalılarının "təəssüratları" nı verməklə milli ictimai və mədəni düşüncədəki birliyi əks etdirirdi. S.M.Qənizadə, H.Cavid, N.Nərimanov, N.Vəzirov və Ü.Hacıbəyov öz təəssüratlarında əsəri həmidəyə-məzmunu, həm də sənətkarlıq cəhətdən yüksək dəyərləndirmişlər.

(Davamı var)